

Лекція № 6

Тема 1.5: «Природоохоронні території як основний інструмент збереження біорізноманіття»

Мета: ознайомити із природоохоронними територіями як ключовим інструментом збереження біорізноманіття; розглянути їхню класифікацію, функції та значення; пояснити роль водно-болотних угідь та біосферних резерватів як природоохоронних територій міжнародного значення.

Основні поняття: природоохоронні території; категоризація заповідних територій, водно-болотні угіддя, біосферні резервати.

План і організаційна структура лекції:

Вступ.

1. Природоохоронні території та підстави їх створення.
2. Категоризація заповідних територій.
3. Водно-болотні угіддя як природоохоронні території міжнародного значення.
4. Біосферні резервати.

Висновки.

Вступ. Збереження біорізноманіття є однією з найважливіших екологічних проблем сучасності. Швидке зростання населення, урбанізація, вирубка лісів, забруднення довкілля та зміни клімату призводять до зникнення багатьох видів рослин і тварин, а також до деградації природних екосистем. У відповідь на ці виклики у всьому світі створюються природоохоронні території, які є одним із найбільш ефективних інструментів збереження біологічного різноманіття.

Природоохоронні території виконують низку важливих функцій: вони зберігають унікальні природні комплекси, забезпечують відновлення рідкісних видів, сприяють підтриманню екологічного балансу та є важливими осередками наукових досліджень і екологічної освіти.

У цій лекції ми розглянемо основні категорії природоохоронних територій, їхнє значення для збереження біорізноманіття, а також міжнародні та національні підходи до їхнього управління.

1. Природоохоронні території та підстави їх створення

Фундаментальною основою глобальних, регіональних і національних стратегій збереження біорізноманіття є природоохоронні території.

За визначенням МСОП, *природоохоронна територія - це чітко визначений географічний простір, визнаний, призначений і керований за допомогою правових чи інших ефективних засобів для досягнення довгострокового збереження природи з пов'язаними екосистемними послугами та культурними цінностями.*

Підставами для створення і виділення природоохоронних територій можуть бути:

1) Виконання вимог національного законодавства, яке передбачає створення природоохоронних територій національного рівня. У багатьох країнах світу такі території мають статус заповідних.

Заповідні території відомі під безліччю назв у різних країнах, починаючи від національного парку, природного заповідника, дикої природи, зони управління дикою природою, районів управління туризмом та екологічних станцій до священних гаїв. Багато з цих національно визначених природоохоронних територій також є частиною міжнародних охоронних територій.

2) Виконання національних зобов'язань щодо регіональних конвенцій чи угод, які підписав уряд країни. Для виконання таких зобов'язань можуть бути запропоновані наявні заповідні території або створені нові.

Прикладом таких територій є екологічна мережа Natura 2000, створена відповідно до законодавства Європейського союзу, яке поширюється на всі країни-члени.

3) Виконання національного зобов'язання перед міжнародною конвенцією або угодою, яку підписав уряд країни.

Створення таких територій в Україні передбачене чинними міжнародними конвенціями та угодами, а саме:

- Конвенцією про водно-болотні угіддя міжнародного значення, головним чином як середовища перебування водоплавних птахів (*стаття 2*),
- Конвенцією про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (*стаття 4*),
- Конвенцією про збереження мігруючих видів диких тварин (*стаття 2*),
- Конвенцією про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (*стаття 5*),
- Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат (*стаття 4*),
- Програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

2. Категоризація заповідних територій

Заповідним територіям (природоохоронним територіям національного рівня) притаманна значна різноманітність у номенклатурі, різні цілі створення та підходи до управління.

Для забезпечення механізму глобальної комунікації, МСОП в 1994 році розробив систему категоризації заповідних територій, яка була запроваджена значною мірою для того, щоб допомогти стандартизувати опис конкретної заповідної території. Ці категорії визнані міжнародними організаціями, такими як ООН, та багатьма національними урядами як глобальний стандарт для визначення, створення та управління заповідними територіями.

Категорії МСОП є добровільними, і наразі їх не використовують всі країни. Однак, Конвенція про біологічне різноманіття вимагає від Сторін використовувати систему заповідних категорій МСОП для цілей звітності.

Система категорій природоохоронних територій МСОП включає:

- 1) Категорія Ia – Природний заповідник суворого режиму
- 2) Категорія Ib – Дика територія

- 3) Категорія II – Національний парк
- 4) Категорія III – Пам'ятка природи
- 5) Категорія IV – Територія збереження виду/оселища
- 7) Категорія VI – Охоронна зона зі сталим використанням відновних природних ресурсів.

Нижче наведено коротку характеристику категорій МСОП.

Ia – Природний заповідник суворого режиму (Strict Nature Reserve)

Категорія Ia – це суворо охоронювані території, які містить репрезентативні зразки екосистем і видів, відведені для захисту біорізноманіття, доступні для наукового дослідження та екологічного моніторингу. Відвідування, використання та вплив людини суворо контролюються та обмежуються.

Такі території ізольовані від будь-якого антропогенного впливу.

Ib – Дика територія (Wilderness Area)

Дика територія є подібною на природний заповідник, але більша за площею і перебуває під менш суворою охороною.

Відвідування дикої території людьми зведене до мінімуму, допускається немеханізований туризм (пішохідний, лижний або водний), при цьому відвідувачі мають унікальну можливість спостерігати дику природу без наслідків впливу цивілізації. Дикі території можна віднести до категорії МСОП Ib за умови відсутності сучасної інфраструктури, однак тут дозволена людська діяльність на рівні підтримки аборигенних племен, їх культурних і духовних цінностей в рамках способу існування на цій території.

II – Національний парк (National Park)

Заповідні території категорії II – це великі природні території, а також території поблизу них, відведені для захисту екологічних процесів разом із комплексом видів та екосистем. Ці території використовують в культурних, наукових, освітніх, рекреаційних цілях.

III – Пам'ятка природи (Natural Monument)

Це невелика територія, що містить один або більше специфічних природних або природно-культурних об'єктів, які мають видатну або унікальну цінність. Пам'яткою природи може бути рельєф, геологічний об'єкт, наприклад печера, або навіть живий об'єкт, наприклад стародавнє дерево.

IV – Територія збереження виду/оселища (Habitat/Species Management Area)

Створення охоронних територій категорії IV спрямоване на захист певних видів або середовищ їх існування, й управління ними. Ця категорія дозволена для активного використання за умови збереження специфічного середовища існування або окремого виду. Багато таких категорій потребують регулярних, активних втручань для забезпечення потреб окремого виду або збереження середовища його існування.

V – Охоронний ландшафт/узбережжя (Protected Landscape/Seascape)

Територія суші, моря або узбережжя, де взаємодія між людиною та природою з часом призвела до виникнення особливих територій зі значною естетичною, екологічною або культурною цінністю, частіше за все зі значним біорізноманіттям. Охорона та збереження цього традиційного взаємодіючого

комплексу є необхідними умовами для підтримки існування та еволюції такої території.

VI – Охоронна зона зі сталим використанням відновних природних ресурсів (Managed Resource Protected Area)

Території категорії VI зберігають екосистеми та середовища проживання людей разом із культурними цінностями та традиційними системами управління природними ресурсами. Створюються такі категорії для захисту природних екосистем і сталого використання природних ресурсів, коли збереження та стале використання можуть бути взаємовигідними. Як правило, це великі території, більша частина яких є в природному стані, а частина перебуває під сталим управлінням природними ресурсами і де низький рівень непромислового використання природних ресурсів, сумісний із збереженням природи.

3. Водно-болотні угіддя як природоохоронні території міжнародного значення

Водно-болотні угіддя – це екосистеми, насичені водою сезонно або постійно, визнані найпродуктивнішими середовищами з великим видовим біорізноманіттям. Вони виконують екологічні функції регуляторів водного режиму та підтримують існування характерної флори й фауни, особливо водоплавних птахів; які під час своїх сезонних міграцій можуть перетинати державні кордони.

Через забруднення, надмірну експлуатацію та зростання населення водно-болотні угіддя деградують і втрачаються. Для вирішення проблем втрати та деградації водно-болотних угідь, у 1971 році була прийнята міжнародна угода ***Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів*** (Рамсарська конвенція).

Згідно з Рамсарською конвенцією, ***водно-болотними угіддями є райони маршів, боліт, драговин, торфовищ або водойм – природних або штучних, постійних або тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонкуватих або солоних, – зокрема морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує шести метрів.***

На момент приєднання до Рамсарської конвенції кожна Договірна сторона повинна визначити принаймні одне водно-болотне угіддя на своїй території для включення його до *Списку водно-болотних угідь міжнародного значення* («Рамсарський список»). Ці «Рамсарські території» набувають нового національного та міжнародного статусу.

Основним зобов'язанням Договірних сторін Рамсарської конвенції є подальше визначення та внесення відповідних водно-болотних угідь до *Списку водно-болотних угідь міжнародного значення* та визнання своєї міжнародної відповідальності за їх збереження, управління та раціональне використання.

Закон України «Про участь України в Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів», прийнятий у 1996 році, поновив членство України та визначив її правонаступницею СРСР, щодо участі в Рамсарській конвенції. Це

пов'язано з тим, що у 1975 році, коли Україна була у складі СРСР, статус водно-болотних угідь міжнародного значення був наданий її чотирьом об'єктам.

У 2002 році Постановою Кабінету Міністрів України затверджений «Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення», який визначає процедуру надання водно-болотним угіддям статусу міжнародних, відповідно до критеріїв Рамсарської конвенції. Також він передбачає, що на всі водно-болотні угіддя що мають статус міжнародних складаються паспорти, відбувається забезпечення встановлення необхідних знаків на їхніх межах, крім того, межі повинні наноситись на плани та карти відповідних земельних ділянок.

Для того, щоб водно-болотне угіддя набуло статусу міжнародного значення, необхідно, щоб воно відповідало хоча б одному з восьми критеріїв, які розподілені між чотирма групами. Зміст та групи критеріїв наведені в табл. 5.1.

Таблиця 5.1 – Критерії для визначення статусу міжнародного значення водно-болотного угіддя

Група критеріїв	Зміст критеріїв
Типовість, рідкісність або унікальність угіддя	1 - бути природним або напівприродним (штучним) водно-болотним угіддям біогеографічного регіону
Види рослин і тварин, які перебувають під загрозою зникнення в усьому світі	2 - бути середовищем існування вразливих видів, видів та екологічних угруповань, які перебувають під загрозою зникнення 3 - бути особливо цінним як середовище для підтримання біологічного різноманіття певного біогеографічного регіону 4 - бути особливо цінним як середовище існування видів рослин і тварин на критичних стадіях їх життєвого циклу
Водно-болотні птахи	5 - бути місцем регулярного перебування понад 20 тис. особин водно-болотних птахів 6 – бути місцем регулярного перебування не менш як 1 відсотка біогеографічної популяції одного виду або підвиду водоплавних птахів
Іхтіофауна (риби)	7 - бути особливо цінним як середовище для підтримання певного співвідношення видів риб, їх вікової структури, що загалом визначає цінність водно-болотних угідь, їх біологічне різноманіття 8 - бути важливим місцям нересту, нагулу чи зимівлі місцевих видів риб, які мають вирішальне значення для підтримання їх популяцій

Визначення водно-болотних угідь, що можуть бути заявленими для надання їм статусу міжнародного значення, здійснюється Міндовкіллям за поданням наукових установ, громадських організацій, інших заінтересованих підприємств, установ, організацій та громадян.

Станом на кінець 2023 року внесок у захист водно-болотних угідь зробили 172 держави, загальна кількість водно-болотних угідь – 2 503, серед них – 50 в Україні.

4. Біосферні резервати

Концепція біосферних резерватів розроблена в рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (анг. Man and Biosphere, MAB), яка була створено в 1971 році.

Програма «Людина і біосфера» – це міжурядова наукова програма, яка має на меті зміцнення співпраці в рамках природничих та соціальних наук, спрямована на раціональне і стале використання та збереження ресурсів біосфери, а також розвиток наукових досліджень, покликаних покращити управління природними ресурсами та взаємодію людини з її природним оточенням.

Всесвітня мережа біосферних резерватів ЮНЕСКО була започаткована в 1976 році.

Біосферні резервати – це сухопутні, прибережні/морські території або їхнє поєднання, визнані на міжнародному рівні в рамках програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Головною ідеєю створення біосферних резерватів є координація зусиль для забезпечення сталого розвитку регіону без нанесення шкоди природі на відносно великих територіях, тобто забезпечення сталого економічного розвитку регіону.

Структурна організація біосферного резервату включає три зони (рис.5.1):

- *природоохоронна зона* (Core) є територією спеціальної охорони біорізноманіття, в якій проводиться моніторинг за мінімально порушеними екосистемами;
- *буферна зона* (Buffer) оточує або прилягає до ядра та використовується для екологічної освіти, рекреації, екологічного туризму, наукових досліджень;
- *транзитна зона* (Transition) – зона з поселеннями, в якій здійснюється управління різними видами природокористування на засадах сталого розвитку.

Рисунок 5.1 – Зони біосферного резервату

Джерело: Природно-заповідний фонд України: веб-сайт

Стратегія розвитку біосферних резерватів визначає їх особливу роль у розвитку нових поглядів на відносини між збереженням природи та суспільним розвитком.

Біосферні резервати визначають за чіткими критеріями й подають до ЮНЕСКО для затвердження їх міжнародного статусу.

Світова мережа біосферних резерватів станом на кінець 2023 року нараховувала 748 об'єктів, у тому числі 23 транскордонні в 134 країнах світу, які розподілені таким чином:

- 93 в 33 країнах Африки
- 36 у 14 країнах арабських держав
- 176 у 24 країнах Азії та Тихого океану
- 309 у 41 країні Європи та Північної Америки
- 134 в 22 країнах Латинської Америки та Карибського басейну.

Національна мережа біосферних резерватів складається з восьми об'єктів (рис.5.2):

- Чорноморський біосферний резерват;
- Біосферний резерват «Асканія-Нова»;
- Карпатський біосферний резерват;

транскордонні – двосторонні:

- Біосферний резерват «Дельта Дунаю» (румунсько-український);
- Біосферний резерват «Розточчя» (україно-польський);
- Деснянський біосферний резерват (російсько-український);

транскордонні – тристоронні:

- Біосферний резерват «Східні Карпати» (польсько-словацько-український);
- Біосферний резерват «Західне Полісся» (білорусько-польсько-український).

Рисунок 5.2 – Національна мережа біосферних резерватів
Джерело: Природно-заповідний фонд України: веб-сайт

Висновки. Природоохоронні території є основним механізмом збереження біорізноманіття, оскільки забезпечують охорону природних екосистем, рідкісних і зникаючих видів флори та фауни, а також природних ландшафтів. Класифікація природоохоронних територій включає категорії, кожна з яких виконує певні екологічні, наукові та рекреаційні функції. Міжнародні ініціативи та угоди (наприклад, Рамсарська конвенція, Програма ЮНЕСКО «Людина і біосфера») відіграють важливу роль у розвитку мережі природоохоронних територій та впровадженні глобальних стратегій охорони природи.

Питання для самоконтролю

1. Що є підставами для створення й виділення природоохоронних територій?
2. Назвіть міжнародні конвенції, які передбачають створення природоохоронних територій?
3. На які категорії МСОП поділяє заповідні території?
4. Дайте визначення водно-болотного угіддя.
5. Який алгоритм отримання статусу міжнародного значення для водно-болотного угіддя?
6. Яка структурна організація біосферного резервату?
7. Охарактеризуйте національну мережу біосферних резерватів.

Використана література

1. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів : *Міжнародний документ від 02.02.1971*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text
2. Порядок надання водно-болотним угіддям статусу водно-болотних угідь міжнародного значення : *Постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 № 1287*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1287-2002-%D0%BF#Text>
3. Заповідні території. *МСОП*: веб-сайт. URL: <https://www.iucn.org/>
4. Конвенція про водно-болотні угіддя. *Рамсарська конвенція* : веб-сайт. URL: <https://www.ramsar.org/>
5. Програма «Людина і біосфера» (МAB). *ЮНЕСКО*: веб-сайт. URL: <https://www.unesco.org/en/mab>
6. Програма ЮНЕСКО «Людина і біосфера»: *Постійне представництво України при ЮНЕСКО*: веб-сайт. URL: <https://unesco.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/programa-lyudina-i-biosfera>
7. Біосферні резервати в Україні. *Природно-заповідний фонд України*: веб-сайт. URL: <https://wownature.in.ua/oberihaymo/biosferni-rezervaty-v-ukraini/>